

УДК 340.124:177.3

Сіверс З. Ф., кандидат юридичних наук, доцент, завідувач лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

УЯВЛЕННЯ ПРО СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Здійснено аналіз динаміки розвитку концепцій справедливості у філософсько-правових і психологічних теоріях. Виокремлено соціально-психологічну складову філософсько-правових теорій справедливості, розкрито зв'язок психологічних концепцій справедливості з природно-правовими теоріями. Обґрунтовано положення про те, що уявлення про справедливість, сформовані в суспільстві стандарти справедливості та соціальні установки на справедливість є складовими політико-правової свідомості особистості.

Ключові слова: *справедливість; критерії справедливості; складові політико-правової свідомості.*

Психологічним підґрунтям утвердження в країні демократичних і правових стандартів є відповідний рівень розвитку політико-правової свідомості та політико-правової культури громадян. Тому теоретичне осмислення й емпіричне дослідження психологічних факторів та механізмів, що лежать в основі політико-правової свідомості особистості, її структури набуває особливої актуальності. Аналіз змісту компонентів політико-правової свідомості, окрім теоретичного, має й суто практичне значення, оскільки він (зміст), з одного боку, залежить від суспільства, у якому становиться людина, впливаючи на її поведінку, а з іншого, – здійснюючи вплив на формування та становлення політико-правової свідомості особистості, ми певною мірою впливаємо на формування політико-правових стандартів у суспільстві.

Здійснюючи соціально-психологічний аналіз розвитку концепцій політико-правової свідомості у філософсько-правових теоріях різних історичних періодів, ми звернули увагу на те, що всі вони відображають певні, зафіксовані не лише в теоретичній, а й у *суспільній свідомості, уявлення про владу, підпорядкування, свободу, права, обов'язки, відповідальність, заборони, дозволи, правду, справедливість, довіру та формують певні стандарти поведінки* [1]. Феномен «справедливість» привернув нашу увагу ще й тому, що він (поряд із пріоритетом прав людини) є одним з найважливіших принципів правової демократичної держави.

Феномен справедливості, у всій його складності та розмаїтті, завжди привертав увагу дослідників. Так, дореволюційний період розвитку вітчизняної філософсько-правової науки можна охарактеризувати як період етико-юридичних досліджень, у яких «справедливість» розглядали як морально-правову ідею (М. М. Алексєєв, І. О. Ільїн, В. С. Соловйов). У радянську добу активно вивчали морально-етичний та соціально-філософський аспекти справедливості (С. І. Григор'єв, В. Є. Давидович, І. А. Перелигін, В. В. Степанян та ін.). Загальнотеоретичні питання взаємозв'язку права та справедливості досліджували відомі правники Л. Г. Грінберг, О. І. Єкімов, А. І. Новиков та ін. Вагомий унесок у розуміння феномена «справедливість» зробили зарубіжні дослідники – Ж.-Л. Бержель, Д. Ллойд, П. Рікер, Дж. Ролз, Ф. А. фон Хайек, О. Хьоффе та ін.

Не залишається поза увагою проблема справедливості в сучасній українській філософській та соціально-правовій думці. Вітчизняні філософи А. Бичко, І. Бичко, В. Воловик, М. Дмитрієва, А. Добролюбський аналізують проблеми становлення справедливості в межах дискурсу через аналіз феномена історичної свідомості, або в межах онтологічної та ціннісної парадигми соціального дискурсу, як це роблять А. Єрмоленко та О. Москаленко. Зв'язок категорій справедливості та законності розглянуто в дослідженнях В. В. Самохвалова, І. В. Строкова та ін. Наявна теоретична дискусійність, методологічна множинність і практична значущість спонукала нас до наукового пошуку соціально-психологічних підходів в аналізі цього феномена.

Метою статті є спроба теоретично обґрунтувати виділення феномена справедливості як одного з компонентів

політико-правової свідомості та розглянути наукові підходи до його вивчення.

Питання прав і свобод людини та «справедливості – несправедливості» історично виникли тоді, коли виникло питання правової організації суспільства для побудови справедливих суспільних відносин.

Історія наукового аналізу феномена «справедливість» розпочалася з Аристотеля, який уперше розділив справедливість на зрівняльну та розподільчу. Розподільча справедливість поширюється на політичні відносини, а сфера впливу зрівняльної справедливості – на стосунки між людьми як приватними особами. Аристотель узагалі розуміє політику й право як справедливість. Філософ уперше розрізняє політичне та приватне життя, виділяє дві сфери правової регуляції активності людей, а отже, відокремлює людину та її приватне життя від втручання держави. Він розрізняє закон як правило поведінки й справедливість або правду, що стоїть над законом, тобто розмежує поняття соціальної та моральної норми. Надаючи пріоритет природному праву (право окремої людини), а не законам (позитивне право), Аристотель стверджує, що прийняті в державі закони повинні відповідати соціальним відносинам і відображати зміни, що відбуваються в суспільній свідомості, а для побудови справедливого суспільства право повинно забезпечувати благо всіх громадян, а не лише тих, хто приймає закони.

«Справедливе» в політичних стосунках, на думку Аристотеля, – це розумне, а тому ці стосунки повинні обмежуватися законом в усіх сферах суспільних відносин, зокрема політичних (влада – підпорядкування). Філософ уперше виділяє: *політичну справедливість* як можливість об'єднання в політичні спільноти й участь в управлінні державою; *правову справедливість*, тобто особливі стосунки між вільними та рівними членами поліса, що включені в дві системи – вертикальну (поліс-громадянин – розподільча справедливість) і горизонтальну (між приватними особами – зрівняльна справедливість).

На думку мислителя, Право урівнює права людей в соціальному житті, а Закон (правова норма) – це загальне правило поведінки. Таким чином, інститут права створює соціально-психологічний клімат спокою та довіри. Він уперше

вводить до наукового обігу поняття *розподільчої справедливості*, складовою якого є політична справедливість.

Так, справедливість у житті суспільства встановлюється внаслідок домінування закону в головних сферах суспільного життя. Справедливий зміст законів значною мірою залежить від форми державного устрою, однак принцип домінування законів, а не людей має значні переваги. Критерієм справедливості для Аристотеля є благо окремої людини, тому з нього розпочинається поділ на природне й позитивне право. Саме природне право є відображенням уявлень про справедливість, натомість позитивне право не завжди відповідає цьому критерію, оскільки залежить від форми державного устрою [2–3].

Вагомий внесок у розвиток концепції справедливості зробив Фома Аквінський, який увів нове поняття – *«комутативна справедливість»* (за Аристотелем – зрівняльна справедливість). Перевага цього терміна полягає в тому, що він характеризує не лише стосунки, пов'язані з обміном, а й передбачає більш широке коло людських стосунків, що не залежать від спільнот або держави [4].

Свій внесок у розуміння феномена справедливості зробила російська філософська школа права кінця XIX – початку XX ст. Її представники продовжили традицію природно-правового мислення, стверджуючи, що в основі правової свідомості суспільства лежить первинна правова свідомість, яка передбачає систему оціночних понять про права й обов'язки, про заборони, дозволи та *«справедливе – несправедливе»*. Так, відомий російський філософ С. Л. Франк у своїй праці *«Духовні основи суспільства»* розрізняє поняття ідеальної основи правових відносин та відносин влади й суспільства, що полягає в їх авторитетності.

Учений вбачає психологічні механізми відношень права та влади, що є підґрунтям соціальних відносин у суспільстві, у моральній свідомості, яка оцінює існуючі спільні відносини за допомогою певного критерію правди або справедливості.

Згідно з С. Франком, критерій справедливості (авторитетності) є психологічною основою для природних стосунків *«влада – підпорядкування»* в суспільстві. Якщо наявні форми права або влади не відповідають критеріям

справедливості, то форма відносин руйнується як така, що не має у свідомості людей психологічного підґрунтя [5].

Подальший розвиток поняття політичної справедливості тривав у другій половині ХХ ст. У сучасній науці існує декілька підходів до визначення поняття «справедливість». Перший – розглядає справедливість у вузькому сенсі як певну «гру за правилами», тобто об'єктивне ставлення до людей, що ґрунтується на певних нормах або принципах. Так, відомий німецький учений О. Хеффе вважає, що політична справедливість – це моральна настанова стосовно права й держави (інституціональні аспекти соціальної справедливості), та розглядає справедливість як соціальну обов'язковість, певну гру за правилами.

Зазначена категорія для О. Хеффе обмежується дотриманням певних соціальних вимог і норм, набуваючи значення об'єктивного ставлення до людей. Автор вважає, що позиція справедливості передбачає як міжособові стосунки, так і ділові та соціальні інститути (право, держава). Справедливою може вважатися приватна особа, яка чинить порядно й чесно, або службова особа, що діє відповідно до закону та не утискає інтереси одних для інтересів інших. Справедливе й не справедливе, на його думку, – це предикати об'єктивної оцінки, за допомогою якої ми щось оцінюємо як законне (легітимне) та добре (правильне), або не легітимне й погане [6].

Прихильники другого підходу розглядають справедливість у більш широкому сенсі, визначаючи її на основі властивих людині моральних прав. Одним із представників такого підходу є сучасний австрійський психолог Л. Фербі. Дослідниця вважає, що поняття «справедливість» містить оціночні судження стосовно моральних прав людини. Тобто стосунки між людьми розглядають як справедливі, якщо вони відповідають певним стандартам або критеріям того, що є моральним правом. При цьому автор посилається на думку Аристотеля, який визначав справедливість як суму чеснот у стосунках між людьми.

Аналізуючи більш вузьке розуміння справедливості, як об'єктивних стосунків між людьми (гра за правилами), Л. Фербі зазначає, що таке розуміння обмежує справедливість лише оціночним судженням про те, як люди повинні будувати свої стосунки за наявності конкуруючих вимог або конфліктів інтересів. Але таке визначення, на її думку, акцентує надмірну

увагу на конкуренції та недоліках взаємодії. Своє бачення дослідниця аргументує тим, що справедливість стосується не лише об'єктивного ставлення до людини, а й поваги до її прав. Психолог підкреслює, що про справедливість можна говорити лише тоді, коли люди отримують, окрім об'єктивного, ще й таке ставлення, що відповідає їх природним правам. Таким чином, він у своєму визначенні справедливості звертається до природних, або моральних, прав людини, які їй властиві лише тому, що вона людина [7–8].

Ми підтримуємо позицію тих дослідників, які вважають, що різні визначення справедливості відповідають різним видам соціальної взаємодії та враховують специфіку їх конкретних видів.

Найвні психологічні концепції справедливості можна розглядати в межах трьох підходів:

- 1) індивідуально-психологічний підхід (у контексті індивідуальних міжособових стосунків);
- 2) соціально-психологічний підхід (у контексті стосунків між людьми як представників різних соціальних груп);
- 3) інституціональний підхід (з позиції сприйняття людьми справедливості тих чи інших соціальних інститутів – держави, права).

Здійснимо побіжний аналіз цих підходів. До індивідуально-психологічного підходу належать онтогенетичні теорії справедливості. Серед них – теорія «zasлyгoвyвaння результатів» М. Лернера (біхевіористична теорія). Науковець звернув увагу на те, що люди вірять у «справедливий світ», тобто в те, що мають у цьому світі саме те, на що заслуговують. Така віра набувається в універсальному дитячому досвіді як результат відмови від безпосереднього меншого задоволення потреби заради відстроченого більшого. Подібні очікування, на думку М. Лернера, формують імпліцитну психологічну концепцію «zasлyгoвyвaння». Учений вважає, що потреба вірити в справедливий світ є настільки сильною, що може перевищити інші потреби, навіть потребу у власній вигоді. Він розглядає концепцію справедливого заслуговування як центральну для організації життя людини [7–8].

Інший підхід до розвитку концепції справедливості сформувався як частина вчення Ж. Піаже про моральний розвиток дитини. Ідеться про «когнітивний розвиток»

Лоренса Колберга. Когнітивний підхід ученого, як і теорія морального розвитку Ж. Піаже, відповідає принципам структурної традиції в психології. Науковець доводить, що когнітивна структура розвитку уявлень про справедливість, яку він представляє у вигляді шести стадій (підкорення авторитету, задоволення власних інтересів і потреб, міжособової гармонії, підкорення закону, особистої автономності й самовизначення, універсальних моральних принципів), є універсальним принципом когнітивної організації людини, завдяки якій у неї формується певна картина світу.

Л. Колберг вважає, що не існує єдиної правильної відповіді на дилему, яка б була індикатором певного рівня морального розвитку людини. Але її пояснення з приводу того, який спосіб дій слід обрати, містить цей індикатор. Такий підхід ґрунтується на припущенні, що людина визначає «справедливе – несправедливе» застосовуючи певні правила, які формуються внаслідок дозрівання мислення й передбачають у своєму розвитку декілька стадій.

Узагальнюючи, можна сказати, згідно з Л. Колбергом, моральні уявлення дитини розгортаються в послідовності двох стадій – від стадії «морального реалізму і абсолютизму» (віра в іманентну справедливість) до стадії «автономної моралі» (співпраці та взаємін) [7]. Саме таку тенденцію автор побачив у низці емпіричних досліджень, однак результати крос-культурних досліджень виявилися суперечливими. Критики цієї концепції довели, що когнітивні компетенції не є головними детермінантами в судженнях про справедливість.

Інший підхід під час здійснення аналізу феномена «справедливість – несправедливість» реалізовується в межах міжгрупового соціально-психологічного підходу.

Сприйняття людьми соціальної несправедливості розглядається на тлі відношень між різними соціальними групами, до яких вони належать. Ідеться, першочергово, про владні стосунки (хто кому підпорядковується). Цілком очевидно, що політична влада відіграє головну роль у детермінації характеру домінуючих настанов стосовно підпорядкування. Адже саме вона зацікавлена в підтриманні такої ідеології, яка б посилила її контроль у суспільстві. Це стає

можливим за умови сприйняття суспільством критеріїв справедливості як легітимних.

Установлення в суспільстві певного критерію легітимності має соціально-психологічний характер. Беззаперечним є факт, що якщо суспільство згодне, то будь-яка ідеологія є легітимною. Інша справа, що завжди має значення спосіб, яким влада встановлює «легітимність ідеології» і якою мірою співпадають критерії соціальної справедливості в людей, що перебувають на різних щабелях соціальної ієрархії. Тому питання соціальної «справедливості – несправедливості» завжди залишається відкритим.

Л. Кіддер і М. Файн (1986 р.) виділили два головні підходи до інтерпретації соціальної несправедливості. Перший підхід передбачає, що несправедливість виникає внаслідок зіткнення соціальних інтересів різних соціальних груп, що є головною причиною соціальної несправедливості через недосконалість соціальної системи. Така недосконалість породжує нерівні можливості для різних соціальних груп. Цей підхід можна назвати соціально-психологічним. Він акцентує увагу на міжгруповому контексті соціальної справедливості й часто підтримує групу, що бореться за зміну соціальної системи на таку, яка усуне проблему несправедливості.

Другий підхід убачає причину несправедливості в концепції «втрачених можливостей» і зосереджується на неблагонадійному індивіді. Він розрізняє внутрішньоособову та міжособову справедливість, прагне отримати суспільну підтримку й «знайти ліки» для такого індивіда. Зазначений підхід називають індивідуально-психологічним.

Дослідники вважають, що члени суспільства, які мають владу, з більшою ймовірністю будуть підтримувати позицію «втрачених можливостей» і мають більше ресурсів для утвердження в суспільній свідомості власної позиції як справедливої. Члени суспільства, які позбавлені влади, частіше зосереджуються на індивідуально-психологічному «діагнозі». Це заважає їм усвідомити свою частину психологічної відповідальності за соціальні події та поглянути на них у більш широкому соціальному контексті.

Багато дослідників акцентують увагу на необхідності більш детального психологічного вивчення соціального контексту й

інституціональних детермінант соціальної несправедливості. Тому спробуємо здійснити аналіз інституціонального підходу (поняття політичної справедливості).

Як було зазначено вище, поняття *політичної справедливості* є безпосереднім вираженням ідеї природного права та способом природно-правового мислення. Воно бере свій початок у давній Греції як елемент філософської критики існуючих політичних відносин. Тобто виникає тоді, коли закони та форми державного устрою вже не сприймаються «на віру», а критикуються з точки зору їх справедливості. У Новий час ідеї політичної справедливості стають моральними ідеями для оцінки права та держави. У подальшому критерії справедливості починають використовувати для визначення легітимності правових і державних утворень.

Легітимність у політичній науці вважають ключовою категорією, що означає довіру людини до наявного суспільного й політичного устрою та віру в його законність. Так, Макс Вебер виділяє три головні способи легітимізації: 1) *традиційний*. Він існує в суспільствах, у яких панує традиція та звичай, а авторитет влади ґрунтується на повазі до неї (характерно для монархій); 2) *харизматичний*. У його основі лежить віра людей у виняткові якості, дар або харизму лідера. Такий спосіб легітимізації використовують тоді, коли влада не може апелювати до авторитету традиції, або волі більшості, він притаманний періодам революційних змін і ґрунтується на емоційних способах регулювання соціально-політичної поведінки (цей спосіб легітимізації застосовується практично в усіх різновидах тоталітарних режимів); 3) *раціонально-правовий*. Джерелом цього способу легітимізації є раціональний інтерес, який спонукає людину підкоритися рішенню влади, що сформована в демократичний спосіб. У такій державі підкорюються не лідеру, а законам, у межах яких була сформована й діє влада, хоч довіра до демократично обраного лідера також має важливе значення. Раціонально-правові установки на легітимність влади властиві демократичному устрою [9].

Пануючі у свідомості критерії справедливості, уявлення про справедливість, за допомогою яких здійснюється оцінювання наявного правового та політичного устрою, значною мірою залежать від застосованих способів легітимізації.

Звісно, у суспільствах із різними рівнями правової та політичної культури політична влада може застосовувати різні способи легітимізації. Водночас розвиток і застосування універсальних принципів справедливості в суспільній свідомості, що ґрунтуються на природному праві людей, призводить до певних стандартів справедливості. Це впливає на спосіб легітимізації правових норм, суспільного устрою та панівної ідеології.

Таким чином, згода членів суспільства підкорятися владі та закону, їх довіра до форм суспільного, правового й політичного порядку, який встановлює влада, залежить, зокрема, від уявлень про *справедливість, сформованих стандартів справедливості, соціальних установок на справедливість, що є, на нашу думку, складовою політико-правової свідомості особистості.*

Здійснений теоретичний аналіз дає змогу зробити такі висновки:

1) правова свідомість безпосередньо пов'язана з уявленням про Закон як регулюючий механізм суспільних відносин, а отже, з його оцінювання із позиції справедливості;

2) уявлення людей про «справедливе – несправедливе» у сфері політико-правових відносин пов'язані в їх свідомості з конкретними політико-правовими настановами (ставлення до законів і прав, держави, її інститутів, форми політичного устрою);

3) психологічні концепції справедливості зародилися в природно-правових теоріях, адже саме там уперше було поставлено питання про те, що таке справедливість у стосунках між людьми, між людиною та державою. Водночас природно-правові теорії постійно апелюють до психологічних концепцій як джерела уявлень про критерії справедливості;

4) в основі психологічних механізмів переживання почуття справедливості – несправедливості стосовно права й влади лежить уявлення про рівність (нерівність) розподілу юридичних прав і ступеня соціальних та політичних свобод, що надають влада й закон різним членам суспільства (або представникам різних соціальних груп). Саме тому уявлення людини про справедливе – несправедливе стосовно інститутів права та влади з позиції критеріїв справедливості є, на нашу думку, складовою політико-правової свідомості.

Список використаних джерел

1. Сіверс З. Ф. Соціально-психологічний аналіз розвитку концепцій політико-правової свідомості в різні історичні періоди / З. Ф. Сіверс // Збірник наукових праць / НАПН України ; Ін-т соціальної та політичної психології. – К. : Ліра-К, 2014. – С. 96–105.
2. Аристотель. Политика / Аристотель. – М. : АСТ, 2010. – 400 с.
3. Доватур А. Политика и политии Аристотеля / А. Доватур. – М. ; Л. : Наука, 1965. – 393 с.
4. Аквинский Ф. Сумма теологии / Ф. Аквинский – К. : Ника-Центр, 2008. – 536 с.
5. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
6. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположники критической философии права и государства / О. Хеффе ; пер. с англ. – М. : Гнозис, 1994. – 319 с.
7. Соснина Л. М. Тенденции исследования справедливости в зарубежной социальной психологии / Л. М. Соснина // Психологический журнал. – 2006. – № 5. – С. 40–50.
8. Ценности и социальные установки современных студентов: структура и динамика : [моногр.] / отв. ред. Б. С. Алишев. – Казань : Денис, 2010. – 240 с.
9. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 525 с.